

Mühazirə №11

Mövzu: Üzvlənməyən yarımçıq cümlələr

Plan:

- 11.1.Söz-cümlə və onun mahiyyəti;
- 11.2.Söz-cümlənin ifadə vasitələri;
- 11.3.Söz-cümlənin məna növləri.

11.1.Söz-cümlə və onun mahiyyəti

Dilimizdə elə cümlələr vardır ki, onlar müəyyən fikir ifadə edir, buna baxmayaraq, bunlarda bu və ya digər cümlə üzvünü müəyyən etmək qeyri-mümkündür. Bu cür cümlələr üzvlənməyən cümlələr adlanır. Üzvlənməyən cümlələrin ən tipik növü söz-cümlələrdir. Bu cür cümlələr bir sözdən ibarət olur. Söz-cümlələr: *bəli, yox, xeyir, hə, əlbəttə, şübhəsiz, əsla, qətiyyən, baş üstə, salam, xudahafiz, haydı* və s. kimi spesifik sözlərlə ifadə olunur. Bu sözlər mətn daxilində xüsusi intonasiya ilə, əksərən nida və sual intonasiyası ilə tələffüz edilir və söz-cümlə kimi formalaşır. Söz-cümlələr ən çox dialoqlarda işlədilir. Dialoqların qarşılıqlı replikalarında daha çox cavab cümləsi kimi çıxış edir. Məs:

- Naxoş deyilsiniz ki? – *Yox.*(M.İ);- Cütə minmisən? – *Bəli.*(M.C);- Heç səhnədə olmusunuzmu, xanım əfəndi? – *Yox.*(C.C)

Söz cümlələr indiyə qədər keçdiyimiz cümlə növlərindən bir çox cəhətləri ilə fərqlənir. Söz-cümlənin cümlənin cümlələri və təktərkibli cümlələrdən fərqi:

1. Cümlənin cümlələri və təktərkibli cümlələr üzvlənən, söz-cümlə isə üzvlənməyən cümlədir.
2. Cümlənin cümlələri və təktərkibli cümlənin üzvləri arasında sintaktik əlaqələr mümkün olduğu halda, söz-cümlədə bu, mümkün deyil.
3. Cümlənin cümlələri və təktərkibli cümlələrdə zaman, şəxs kateqoriyası olur; söz-cümlədə belə kateqoriya yoxdur.

Söz-cümlələrlə adlıq cümlələrin fərqi:

1. Adlıq cümlələr adlıq halla söz və birləşmələrlə ifadə edilsə də, söz-cümlələr belə sözlərlə ifadə olunmur.

2. Adlıq cümlələr bir qədər müstəqil olub, mətnin əvvəlində işləmə bildiyi halda, söz cümlə isə qeyri-müstəqil olub, mətn daxilində dialoqlarda işlənir.

Söz-cümlələr bir sıra cümlələrin əvəzində işləmə bilər. Bu, aşağıdakı hallarda diqqəti cəlb edir:

1. Söz-cümlələr dialoqlarda, replikalarda cümlələrin əvəzində işləmə bilər. Məs.: -Yəqin, sən böyüksən? – *Xeyr*. –Onda sən kiçiksən? – *Xeyir*.; - Camaat hələ yaylağa köçməyib ki? –*Xeyr*. (İ.Ş)

2. Dialoqlarda, replikalarda təktərkipli cümlələrin yerində işlənir; məsələn: Həmişəlik? –*Bəli* (İ.Ə); Xoşbəxtliyidir? –*Şübhəsiz*. (İ.Ə)

3. Dialoqun cavab replikalarında tabesiz mürəkkəb cümləni əvəz edir; məsələn: - Uşaqlar böyüyür, böyüklər isə qocalır. –*Bəli*.

4. Dialoqun cavab cümlələrində tabeli mürəkkəb cümlənin əvəzində işləmə bilər; məsələn: İnciməzsən ki, bir söz deyəm? –*Xeyr*; - O məktubdan görünür ki, güya o da sizə məktublar yazırmış. –*Yox*. (C.C); - Görürsən ki, müharibə hələ qabaqdadır. – *Doğrudur*. (M.İ)

11.2. Söz-cümlənin ifadə vasitələri

İfadə vasitəsinə görə söz-cümlələri üç yerə ayırmaq mümkündür:

1. Ədatlarla ifadə olunan söz-cümlələr;
2. Modal sözlərlə ifadə olunan söz cümlələr;
3. Nidalarla ifadə olunan söz cümlələr.

1. Ədatlarla ifadə olunan söz-cümlələr:

-Siz müəllimsiniz? –*Xeyir*. (İ.Ş); - Sandıqda saxladığın paltarları da məktəbdən veriblər? – *Hə*. (İ.Ş); - Siz üzgüçüsünüz? –*Bəli* (İ.Ə); - Oxumaq bilirsənmi? – *Yox*. (İ.Ş);

2. Modal sözlərlə ifadə olunan söz-cümlələr:

-Kəbin kəsdirmisən ona? –*Əlbəttə ki*. (S.R); - Böyütdüklərinin hərəsi sənə bir oğul kimi əzizdir? –*Əlbəttə ki*. (M.C); -Ehtiram görəcəksiniz? – *Yəqin* . (M.C); -Qoyun mənim də gülləm dəysi. –*Şübhəsiz*. (İ.Ə).

3.Nidalarla ifadə olunan söz-cümlələr:

Ani bir nişanla gülləni atdı.Hamı qışqırdı: -*Urra!* (İ.Ə);[Səriyyə]-Necə,Rüstəm öldü?[Qurban]- Canı da çıxdı! [Səriyyə]-*Ah!..*(C.C);Şah kibirlə gülümsədi: -*Aha...*(İ.Ə)

11.3.Söz–cümlənin məna növləri

Söz-cümlənin bir sıra məna növləri vardır.Bunlar aşağıdakılardır.

- 1.Təsdiq söz-cümlələr;
- 2.İnkar söz-cümlələr;
- 3.Sual söz-cümlələr;
- 4.Emosionallıq bildiren söz-cümlələr.

1.*Təsdiq söz-cümlələr* dialoqun əvvəlindəki replikalardakı fikrə müsbət münasibət bildirir.Başlıca olaraq bu sözlərlə ifadə olunur:*bəli,hə,yaxşı,nə yaxşı,çox yaxşı,çox əla,çox gözəl,baş üstə,göz üstə,əlbəttə,sözsüz,şübhəsiz* və s.Məs.: Üç günə gübrə daşıyırsınız sahələrə - Baş üstə; Əmi,deyirlər gedirsiniz? –*Hə...*(İ.Ə);- Doğrudanmı,siz mənim həyatım haqqında eşitmək istəyirsiniz? – *Bəli.*(İ.Ə); Məgər mənim köhnə nişanım da var idi? – *Əlbəttə.*(M.C)

2.*İnkar söz-cümlələr* dialoqun əvvəlindəki cümlədəki fikrə inkar münasibət bildirir və başlıca olaraq bu sözlərlə ifadə olunur:*yox,xeyr,heç,heç də yox,əsla,qətiyyə,nahaq* və s.Məs.:Məşədi İman,ola bilərmə ki,bir on gün səbr edəsiniz? – *Xeyr,Hacı*; Bəsdir,Fəridə! Sən bununla məni də təhqir eləyirsən. – *Qətiyyə.*(İ.Ə); Evdən nigarançılığınız yoxdur ki? – *Xeyr.*

3.*Sual söz-cümlələri* təsdir və inkar söz-cümlələrinin sual intonasiyası ilə tələffüzü əsasında əmələ gəlir.Bu zaman *bəli,hə,əlbəttə,şübhəsiz,bəs necə ,yaxşı,çox yaxşı* və s.təsdiq mənalı *yox,xeyr,heç,əsla* və s.inkar mənalı ədat və modal sözlərin sual məqamında işlənməsi sual söz-cümlələrini yaradır.Məs.: Sonra mənimlə gedərik su gətirməyə. – *Yaxşı?;-Bəlkə,mən onu danlamaqda səhv elədim? –Hə?;Tənəffüsdə*

gələcəyəm –*Doğrudan?* (İ.Ə); İndi sən özündə ona qarşı az da olsa,atalıq duyğusu hiss eləmirsən? –*Yox. – Heç?* (M.C)

4.*Emosionallıq bildirən* söz-cümlələr dildə daha çox işlənir.Bu qəbildən olan söz-cümlələr nidalarla,nidalaşan sözlərlə və bəzi ədatlarla ifadə olunur.Bunlar sevinc,şadlıq,təəccüb,qəzəb,nifrət,kinayə,təkid,tələb və s. kimi müxtəlif mənalarda işlənir və buna görə də bunların özləri də çox vaxt müxtəlif növlərə ayrılır.Məsələn:*Aha!* Bu ki Əlibala imiş (M.İ); - A- A... Nə olub sənə? Ağlayırsan? (E)

Ədəbiyyat

1.B.Xəlilov.Müasir Azərbaycan dili.Sintaksis.Bakı,2017

2.Ə.Abdullayev,Y.Seyidov,A.Həsənov.Müasir Azərbaycan dili,IVh.Sintaksis,Bakı,2007

3.Q.Kazımov.Müasir Azərbaycan dili.Sintaksis,Bakı,2010